

EWA HRYCYNA

Instytut Polonistyki i Logopedii,
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Rozwijanie słownictwa u dzieci w wieku przedszkolnym z zaburzeniami ekspresji werbalnej Problemy teoretyczne

Developing Vocabulary in Pre-school Children with Impaired Verbal Expression.
Theoretical Problems

ABSTRACT: The article deals with theoretical problems related to vocabulary development in pre-school children with impaired verbal expression. The authoress underlines the significance of the issue, resulting from the role of vocabulary in social, educational and cultural development. She attempts to characterize language competences at the semantic and lexical levels. To this end, she refers to existing speech development studies on child's vocabulary, then proceeds to discussing the two basic dimensions of child's vocabulary – quantitative and qualitative – and highlights the importance of both. She places emphasis on examining the qualitative aspect. Therefore, in the light of selected linguistic theories, she examines the notions of: language sign, basic and metaphorical meanings, cognitive definition. She also refers to the concept of semantic categories and parts of speech, addresses the issues of semantic communication, pragmatics and metalinguistic reflection. The aforementioned linguistic phenomena are confronted with examples of possible disorders.

KEY WORDS: vocabulary, child speech development, quantitative aspect, qualitative aspect, linguistic sign, meaning, cognitive definition, semantic categories, speech parts, semantic connectivity, pragmatics, metalanguage

Biegłe posługiwanie się słownictwem ma doniosłe znaczenie dla codziennej komunikacji, warunkując jej jakość i skuteczność. Przyczyniając się do rozwoju kompetencji w zakresie czytania, pisania i wypowiedzania się¹ zyskuje niezwykle istotne znaczenie w edukacji dziecka, tym bardziej że w szkolnictwie dominują metody werbalne². Sprzyja rozwijaniu kompetencji kulturowej, związanej

---

¹ H. NASH, M. SLOWLING: *Teaching new words to children with poor existing vocabulary knowledge: a controlled evaluation of the definition and context methods*. "International Journal of Language and Communication Disorders" 2006, vol. 41, no. 3, s. 335–354.

² J. SAZON-BRYKAJŁO: *Trudności dzieci w posługiwaniu się kodem językowym. Metody terapii*. Kraków, Impuls 2009, s. 19.

w dużym stopniu z przetwarzaniem informacji werbalnych. Umożliwia pełniejszy udział w życiu społecznym, a także zabawach i rozrywkach zawierających element werbalny. Wiek przedszkolny jest czasem, w którym słownictwo rozwija się znacząco, w ścisłym związku z etapami rozwoju myślenia. U dzieci mogą jednak występować trudności zarówno z nabywaniem, jak i poszerzaniem słownictwa. W ocenie rozwoju słownikowego powinno się uwzględniać zarówno rozumienie (percepcję), używanie, mówienie (ekspresję) oraz zdolność uczenia się nowych słów³ i tempo ich aktualizowania. W niniejszym artykule koncentruję się na lingwistycznych podstawach rozwijania słownictwa u dzieci w wieku przedszkolnym. Sfera leksykalna jest zaburzona w znacznej większości zaburzeń mowy w przypadku: autyzmu, zespołu Aspergera, zaburzeń semantyczno-pragmatycznych, zaburzeń psychicznych, opóźnionego rozwoju mowy, zarówno samoistnego, jak i pojawiającego się na tle zaburzeń neurologicznych, niedosłuchu, niepełnosprawności umysłowej czy też wrodzonych trudności w nabywaniu języka. Etiologia zaburzeń i mechanizmy ich powstawania są odmienne, stąd i zaburzenia w sferze leksykalnej przedstawiają się swoiście dla każdego zaburzenia i odpowiadać im muszą odmienne strategie terapeutyczne. Jednak jeśli przyjmujemy perspektywę lingwistyczną, to niezależnie od szczegółowego problemu baza teoretyczna jest taka sama.

Temat słownika dzieci w kontekście terapii logopedycznej, choć w pewnej mierze podejmowany, wymaga dalszych badań. Zarówno w aspekcie teoretycznym, w tym dotyczącym ontogenezy mowy, jak i w aspekcie praktycznym. Badania teoretyczne nad słownikiem dziecka następująco wskazują na wiele trudności, ponieważ wymagają bardzo szeroko zakrojonych obserwacji i zapisów, a także uzgadniania ich z wieloma zmiennymi, jak baza doświadczeniowa, relacje międzyludzkie, warunki środowiskowe itp. Z kolei w praktyce logopedycznej akcentowany jest szczególnie pierwszy moment rozwijania słownictwa – wówczas gdy dziecko ma znaczące braki werbalne i w opinii otoczenia „nie mówi” – oraz element kolejny, tj. poszerzenie zasobu słów w zakresie kolejnych części mowy. Nie ulega wątpliwości, że na pewnym etapie rozwoju dzieci przyswajają słowa spontanicznie, stąd też logopedzi nie programują dokładnie każdego słowa, które ma wejść do słownika dziecka. Jednakże wiedza o słowniku dziecka i sposobach jego rozwijania nie wydaje się przez to mniej potrzebna. Można tego doświadczyć szczególnie w pracy z dziećmi o dość rozwiniętym już zasobie słownictwa, u których nadal jednak występują braki, w aspekcie ilościowym i jakościowym; oraz z dziećmi, które są rozwinięte werbalnie w aspekcie ilościowym, ale popełniają błędy semantyczne, a ich mowa sprawia wrażenie dziwacznej, osobliwej. Do podjęcia tematu rozwijania słownictwa u dzieci przedszkolnych z zaburzeniami eks-

---

³ K.L. PENCE, K.E. BOJCZYK, R.S. WILLIAMS: *Assesing vocabulary development*. W: *Assessment in Emergent Literacy*. Ed. K.L. PENCE. San Diego – Oxford – Brisbane, Plural Publishing Inc. 2007, s. 433–480.

presji werbalnej konieczne jest scharakteryzowanie kompetencji językowej⁴ na poziomie semantyczno-leksykalnym. Próba takiej charakterystyki prezentowana w niniejszym artykule opiera się na trzech podstawach: dotychczasowej wiedzy o rozwoju mowy dziecka (w omawianym aspekcie semantyczno-leksykalnym), wybranych aspektach teorii lingwistycznych oraz wiedzy na temat zaburzeń mowy u dzieci, dotyczących ekspresji werbalnej, na poziomie słownictwa.

Rozwój mowy dziecka – aspekt leksykalny

Jeśli chodzi o doniesienia na temat semantyczno-leksykalnych aspektów rozwoju mowy dziecka, w badaniach lingwistycznych i psychologicznych dotychczas opisano: proces narastania zasobu słownictwa, z uwzględnieniem części mowy, tempa zmian i aspektu ilościowego⁵, rozwój zakresu treściowego słów⁶, rozwój znaczenia⁷, rozwój słownictwa nazywającego kategorie nadrzędne⁸, kształtowanie się kategorii pojęciowych takich jak relacje czasowe, relacje przestrzenne⁹, rozumienie słów wieloznacznych¹⁰, świadomość leksykalną¹¹ i ogólniej – meta-

---

⁴ S. GRABIAS: *Teorie zaburzeń mowy. Perspektywy badań, typologie zaburzeń, procedury postępowania logopedycznego*. W: *Logopedia*. Red. S. GRABIAS, M. KURKOWSKI. *Teoria zaburzeń mowy*. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2012, s. 52.

⁵ A. JURKOWSKI: *Ontogeneza mowy i myślenia*. Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1986; M. PRZETACZNIKOWA: *Rozwój psychiczny dzieci i młodzieży*. W: „Biblioteka Nauczyciela. A: Ogólne Podstawy Wychowania”. Warszawa, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych 1967, s. 105–130; S. SZUMAN: *Rozwój treści słownika dzieci. Zagadnienie i niektóre wyniki badań*. W: *O rozwoju języka i myślenia dziecka*. Red. S. SZUMAN. Warszawa, PWN 1968; M. ZARĘBINA: *Rozwój semantyczny języka dziecka i opanowywanie przez nie wyrazów z funkcją gramatyczną*. W: *EADEM: Język polski w rozwoju jednostki. Analiza tekstów dzieci. Rozwój semantyczny. Dyskusja nad teorią Chomskiego*. Gdańsk, Glottispol 1994.

⁶ A. JURKOWSKI: *Ontogeneza mowy i myślenia...*; M. KIELAR-TURSKA: *Mowa dziecka. Słowo i tekst*. W: „Uniwersytet Jagielloński – Rozprawy Habilitacyjne”. T. 161. Kraków, Uniwersytet Jagielloński 1989; EADEM: *Rozwój sprawności językowych i komunikacyjnych*. W: *Diagnoza logopedyczna. Podręcznik akademicki*. Red. E. CZAPLEWSKA, S. MILEWSKI. Sopot, Gdańskie Wydaw. Psychologiczne 2012; SZUMAN S.: *Rozwój treści słownika dzieci...*

⁷ A. JURKOWSKI: *Ontogeneza mowy i myślenia...*; M. KIELAR-TURSKA: *Mowa dziecka...*; G. KRASOWICZ-KUPIS: *Rozwój świadomości językowej dziecka. Teoria i praktyka*. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2004.

⁸ M. KIELAR-TURSKA: *Mowa dziecka...*

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ G. KRASOWICZ-KUPIS: *Rozwój świadomości językowej dziecka...*; J. PORAYSKI-POMSTA: *O rozwoju mowy dziecka. Dwa studia*. Warszawa, Elipsa 2015.

językową¹², procesy słowotwórcze¹³. Temat rozwoju mowy w sferze semantyczno-leksykalnej wiąże się nieodłącznie z tematem kształtowania się pojęć w umyśle i mowie dziecka¹⁴.

Zasób słownictwa – aspekt ilościowy i jakościowy

Szczególnie ważnym pojęciem w kontekście rozwoju mowy dziecka jest zasób słownictwa. W wielu opracowaniach teoretycznych, jak również w codziennej pracy logopedów szczególne miejsce zajął aspekt ilościowy, na który składa się przybliżona liczba słów, którymi dziecko powinno dysponować, w mowie czynnej i biernej, oraz dokładniejsze obliczenia dotyczące mowy konkretnego badanego dziecka. Wartości liczbowe podawane w literaturze są różne¹⁵, również pod względem zakresu normy. Przykładowo dla dziecka trzyletniego Irena Styczek, za badaniami francuskimi Pierre'a Debraya, z pewną modyfikacją, podaje liczbę 1000–1800 wyrazów w zakresie rozumienia i 100–200 w zakresie ekspresji¹⁶, natomiast Andrzej Jurkowski – około 1000 słów w zakresie zarówno rozumienia, jak i ekspresji¹⁷. Podawaniu wartości liczbowych od początku towarzyszy refleksja dystansująca, np. Styczek zastrzegła, że „mówiąc o słownictwie dziecka, należy ostrożnie operować liczbami ze względu na duże rozbieżności między stopniem rozwoju mowy poszczególnych dzieci będących w tym samym wieku”¹⁸. Jednakże mimo tych refleksji aspekt ilościowy zdominował rozważania o dziecięcym leksykonie zarówno w Polsce, jak i zagranicą¹⁹, co ma swoje uzasadnienie. Z odpowiednim ilościowo zasobem słownictwa wiąże się w znacznym stopniu jedna z umiejętności umysłowych człowieka, określana przez Louisa L. Thurstone'a jako płynność słowna²⁰. Określona liczba słów jest niezbędna, zwłaszcza w pro-

¹² B. KWARCIAK: *Początki i podstawowe mechanizmy świadomości metajęzykowej*. W: „Uniwersytet Jagielloński – Rozprawy Habilitacyjne”. T. 289. Kraków, Uniwersytet Jagielloński 1995.

¹³ M. CHMURA-KLEKOTOWA: *Neologizmy słowotwórcze w mowie dzieci*. „Prace Filologiczne” 1971, t. 20, s. 99–235.

¹⁴ Obszerny przegląd badań na ten temat zob. H. BOROWIEC: *Dziecięce rozumienie świata*. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2014.

¹⁵ G. JASTRZĘBOWSKA: *Podstawy teorii i diagnozy logopedycznej*. Opole, Wydaw. Uniwersytetu Opolskiego 1998, s. 152.

¹⁶ I. STYCZEK: *Logopedia*. Warszawa, PWN 1983, s. 213.

¹⁷ A. JURKOWSKI: *Ontogeneza mowy i myślenia...*

¹⁸ I. STYCZEK: *Logopedia*, s. 215; podobnie: ibidem, s. 74.

¹⁹ D. CRYSTAL: *Teaching Vocabulary: The Case for Semantic Curriculum*. W: *Child Language Disability*. T. 2: *Semantic and Pragmatic Difficulties*. Eds. K. MOGFORD-BEVAN, J. SADLER CLEVEDON. Philadelphia–Adelaide, Multilingual Matters LTD 1990, s. 45.

²⁰ A. JURKOWSKI: *Ontogeneza mowy i myślenia...*, s. 75.

cesie edukacyjnym, a poszerzanie zasobu słownictwa stanowi jeden z istotnych aspektów rozwoju umysłowego człowieka, także w życiu dorosłym. W zasadzie nie istnieje moment, w którym można by orzec, że zasób słownictwa stał się pełny.

W kontekście zaburzeń mowy oszacowanie zasobu słownictwa, na miarę możliwości w konkretnej sytuacji terapeutycznej, jest uzasadnione i bezsprzecznie jest jednym z najważniejszych elementów diagnozy logopedycznej, zwłaszcza w przypadku opóźnień w rozwoju mowy. Takiej ocenie musi jednak towarzyszyć refleksja o wiążących się z tym ograniczeniach. Pełne policzenie wszystkich słów, którymi posługuje się dziecko, w praktyce jest bardzo trudne. Gromadzenie potrzebnych danych nie może ograniczać się do sesji terapeutycznych, a rozwiązaniem idealnym jest stałe nagrywanie dziecka we wszystkich warunkach i liczenie słów, co w praktyce staje się rzeczą nie niemożliwą, ale trudną²¹, a dla oddziaływań terapeutycznych nie niezbędną. Liczenie jest jeszcze trudniejsze w przypadku dzieci z uszkodzeniami neurologicznymi czy niedosłuchem, u których dane słowo występuje w wypowiedziach nieregularnie, tzn. raz jest aktualizowane, drugim razem nie.

Ilościowy zasób słów ma niewątpliwie znaczenie, nie jest jednak jedynym czynnikiem determinującym ocenę rozwoju semantycznego dziecka²², a co za tym idzie – programowanie terapii. Drugim, równie istotnym aspektem oceny dziecięcego leksykonu jest aspekt jakościowy, którego szczegółowa analiza w dużej mierze implikuje określone działania praktyczne²³. David Crystal, postulując badania nad jakościowym aspektem słownictwa dziecka, zwrócił uwagę na znaczenie, które powinno stanowić punkt wyjścia w ocenie specjalistycznej. Dziecko nie nabywa bowiem słowa w akcie jednorazowym, jak sugeruje to model frekwencyjny, ale słowo w mowie dziecka rodzi się w relacji do innych słów, równolegle włączanych do leksykonu i dzięki nim jest lepiej rozumiane. Takie same zasoby ilościowe mogą oznaczać słowniki inne jakościowo, w zależności np. od tego, czy dziecko odnosi dane słowo do jednego obiektu czy do wielu różnych obiektów, co – w zależności od słowa – podlegać może różnorodnej ocenie²⁴; może również używać pewnych słów, nie rozumiejąc ich znaczenia, w sposób sytuacyjny, wyuczony. Kontynuując rozważania nad oceną jakościową, Crystal proponuje skoncentrować się na polach semantycznych, takie ujęcie pozwala bowiem na określenie tego, w jakim znaczeniu dane słowo funkcjonuje i w jakiej pozostaje relacji do innych słów, umożliwia takie zaprogramowanie terapii, by dziecko przyswajało słowa w kontekście lingwistycznym, który jest częścią definicji słowa. Autor zaleca w tym celu sięgać do definicji słownikowych, opisujących relacje w polach leksykalno-semantycznych. Propozycja jest warta uwagi, a jednocześnie współczesne badania lingwistyczne,

²¹ D. CRYSTAL: *Teaching Vocabulary...*, s. 45.

²² Ibidem.

²³ Ibidem; K.L. PENCE, K.E., BOJCZYK R.S. WILLIAMS: *Assesing vocabulary development...*

²⁴ D. CRYSTAL: *Teaching Vocabulary...*; por. doniesienia o charakterystyce znaczeń „dziecięcych”: nadmierne rozszerzanie, zawężanie i rozmijanie się znaczeń: M. KIELAR-TURSKA: *Mowa dziecka...*

skoncentrowane na znaczeniu i wychodzące poza pojęcia pola leksykalno-semantycznego, stawiają problem w nowym świetle. Mam na myśli koncepcję definicji kognitywnej²⁵. Dla usystematyzowania wyводу najpierw jednak przedstawię pokrótce najważniejsze fakty dotyczące współczesnej semantyki.

Wybrane aspekty teorii lingwistycznych – znaczenie, definicja kognitywna

W związku z rewolucją kognitywną²⁶ w językoznawstwie, semantyka została przesunięta z pozycji marginalnej do centrum zagadnień językoznawczych²⁷. Jednakowoż refleksja nad znaczeniem sięga starożytności i jest w myśli lingwistycznej stale obecna. Podstawową jednostką w semantyce jest znak językowy o „dwojakiej” naturze, którą w paradygmacie strukturalistycznym Ferdinand de Saussure zdefiniował jako element znaczony (*signifié*) i znaczący (*signifiant*)²⁸. W paradygmacie kognitywnym, postrzegającym jako opozycyjny względem strukturalistycznego, ale wykazującym w istocie liczne punkty wspólne z nim, jednostka językowa jest definiowana jako złożona z bieguna fonologicznego i semantycznego związanych poprzez relację symbolizacji²⁹. Zagadnienie, czym jest znaczenie, zajmujące od wieków filozofów, psychologów, logików, lingwistów doczekało się licznych teorii. Jedną z najbardziej znanych jest model relacji symbolicznej zwany trójkątem Odgena i Richardsa, którego kolejne wierzchołki stanowią: symbol, pojęcie, odniesienie (desygnat)³⁰, do dziś dyskutowany, wykazujący analogię z wcześniejszą trójelementową koncepcją znaku Charlesa S. Peirce’a³¹. Pojęcie jest

²⁵ J. BARTMIŃSKI: *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*. W: *Konotacja*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1988, s. 169–183; J. BARTMIŃSKI, R. TOKARSKI: *Definicja semantyczna: czego i dla kogo?* W: *O definicjach i definiowaniu*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1993, s. 47–61.

²⁶ A. WIERZBICKA.: *Semantyka*. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2006, s. 21.

²⁷ R. GRZEGORCZYKOWA: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa, Wydaw. Naukowe PWN 2002, s. 80.

²⁸ F. DE SAUSSURE: *Kurs językoznawstwa ogólnego*. [Przeł. K. KASPRZYK]. Warszawa, PWN 1961.

²⁹ R. LANGACKER: *Wykłady z gramatyki kognitywnej. Kazimierz nad Wisłą, grudzień 1993*. Red. H. KARDELA. Przeł. J. BEREJ et al. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1995.

³⁰ C.K. OGDEN, I.A. RICHARDS: *The Meaning of Meaning*. London, Routledge & Kegan Paul 1923.

³¹ R. JAKOBSON: *Kilka uwag o Peirce’ie, poszukiwaczu dróg w nauce o języku*. Przeł. S. AMSTERDAMSKI. W: IDEM: *W poszukiwaniu istoty języka*. T. 1. Wybór, red. nauk. i wstęp M.R. MAYENOWA. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy 1989, s. 55.

przedmiotem szczególnego zainteresowania na gruncie językoznawstwa kognitywnego. W ujęciu kognitywistów znaczenie jest „reprezentacją świata” w umyśle ludzi mówiących³², Jerzy Bartmiński pisze o „obiektywnie (społecznie) utrwalonej, wewnętrznie spójnej strukturze pojęcia”, którą tworzą aspekty przedmiotu ważne dla użytkowników danego języka³³. Dla badań nad znaczeniem niezwykle istotny jest sposób definiowania pojęć.

We współczesnych badaniach językoznawczych szczególne miejsce zajmuje definicja kognitywna³⁴. Definicję kognitywną, w ogromnym skrócie, przedstawia się jako przeciwstawną definicji klasycznej, bazującej na cechach koniecznych i wystarczających, oraz definicji encyklopedycznej, opartej na wiedzy naukowej. W założeniu definicja kognitywna ma bowiem zdawać sprawę ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. ze sposobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania³⁵. Uwzględnia się w niej wszystkie cechy przedmiotu ustabilizowane w jego językowym obrazie³⁶, nie tylko konieczne i wystarczające. Podstawowym składnikiem takiej definicji jest zrekonstruowany z materiału językowego i danych przyjęzykowych sąd o przedmiocie, mający kształt zdania lub jego tekstowego ekwiwalentu. Zrekonstruowane sądy przedstawia się w kolejności odzwierciedlającej naturalną, potoczną konceptualizację³⁷, jak podaje A. Wierzbicka: „znaczenie [...] determinuje nie tylko szereg właściwości, do których badany wyraz może być odnoszony, lecz także sposób myślenia o tych właściwościach”³⁸, „nie jest arbitralnym zbiorem wzajemnie niezależnych cech, lecz ustrukturowaną całością”³⁹. Szczególną rolę w definicji kognitywnej gra pojęcie kategoryzacji i kategorii, definicja odzwierciedla zarówno to, w jaki sposób przedmiot jest kategoryzowany względem innych, np. „mięta to zioło”, ale także według jakich kategorii (aspektów) jest konceptualizowany, np. dla ziół są to: kolekcje, kompleksy, opozycje, wygląd, właściwości, zastosowanie lecznicze, magiczne, obrzędowe, miejsce rośnięcia, ekwiwalencje, symbolika. Aspekty takie, jak nadrzędna kategoryzacja (ukazująca funkcjonowanie słowa w kategoryzacji hierarchicznej), opozycje i ekwiwalencje, są punktem

³² R. GRZEGORCZYKOWA: *Wprowadzenie do semantyki...*, s. 25.

³³ J. BARTMIŃSKI: *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*. W: *Językowy obraz świata*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1999, s. 113.

³⁴ J. BARTMIŃSKI: *Definicja kognitywna...*; J. BARTMIŃSKI: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2006; J. BARTMIŃSKI, R. TOKARSKI: *Definicja semantyczna...*

³⁵ J. BARTMIŃSKI: *Językowe podstawy obrazu świata...*, s. 43; zob. też J. BARTMIŃSKI: *Definicja kognitywna...*, s. 169–170.

³⁶ BARTMIŃSKI: *Definicja kognitywna...*, s. 177.

³⁷ J. BARTMIŃSKI: *Językowe podstawy obrazu świata...*, s. 43–51.

³⁸ A. WIERZBICKA: *Lexicography and Conceptual Analysis*. [Przeł. pracownicy Zakładu Gramatyki i Tekstologii Współczesnego Języka Polskiego]. Ann Arbor, Karoma Publishers 1985, s. 11.

³⁹ *Ibidem*, s. 23.

zbieżnym ujęcia kognitywnego i teorii pól leksykalno-semantycznych, jednak porównanie obu podejść stanowczo przekracza ramy tego artykułu.

Sądzę, że zaprezentowana koncepcja pojęcia oraz propozycja jego definiowania jest przydatna zarówno w ocenie kompetencji językowej na poziomie leksykalnym, jak również w programowaniu terapii. Daje wgląd w wewnętrzną strukturę pojęcia, uwzględniając jego relacje z innymi pojęciami, i tym samym pozwala rozwijać słownik dziecka w sposób pełny, zorganizowany i metodyczny. Samo pojęcie definicji kognitywnej pojawiło się już w pracach traktujących o rozwoju mowy⁴⁰ i jej zaburzeniach⁴¹. W odniesieniu do dzieci w wieku przedszkolnym konieczne jest uwzględnienie tego, że sfera pojęciowa – podobnie jak pozostałe – podlega stopniowemu kształtowaniu się, a proces ów rządzi się swoimi prawami⁴². To jednak, że sfera pojęciowa u dzieci charakteryzuje się stopniowym rozwojem, a znaczenia, którymi operują dzieci, nie są znaczeniami opanowanymi przez dorosłych⁴³, nie podaje w wątpliwość zasadności odpowiedniego, metodycznego korzystania z wiedzy o dojrzałych formach pojęć w diagnozie i terapii ukierunkowanych na dzieci w wieku przedszkolnym. Definicja kognitywna zapisana w postaci zrekonstruowanych sądów o przedmiocie (np. „Pies je kości”) ma w terapii logopedycznej jeszcze jedno znaczenie. Pozwala na uporządkowane i zorganizowane wyjście poza poziom słowa, na poziom zdania i tekstu. Budowanie sądów jest wyjątkową możliwością, jaką daje język naturalny. Dzięki temu atutowi język rozwija swoją najwyższą moc i doniosłość dla myśli ludzkiej i komunikacji poznawczej⁴⁴, stąd też właśnie perspektywa sądu wydaje się ważna także w terapii logopedycznej.

Kwestia znaczenia słowa wiąże się nierozdzielnie z kolejnym problemem, istotnym w terapii logopedycznej – znaczeń dosłownych oraz niedosłownych, w tym metaforycznych. O ile pełna dojrzałość językowa w zakresie rozumienia znaczeń nie wyrażanych wprost jest osiągnięta w wieku szkolnym i później⁴⁵, o tyle w wieku przedszkolnym dzieci spotykają się już z wypowiedziami takiego typu i trafnie na nie reagują. Na przykład interpretacja metaforycznych znaczeń słów bazuje na tworzących się pojęciach konkretnych i umiejętności przenoszenia cech z jednego przedmiotu (pojęcia) na inny, np. w okresie wiosennym dzieci w przedszkolach są zapoznawane z nazwą „kotki” („bазie”), przypisaną wybranym gatunkom rośliny rodzaju *Salicaceae*. Mają wówczas okazję do fizycznego doznawania podobieństwa między pałką rośliny a futerkiem kota. Na nazwach metaforycznych w dużej mierze opierają się zagadki, z którymi dzieci w wieku przedszkolnym

⁴⁰ H. BOROWIEC: *Dziecięce rozumienie świata...*

⁴¹ S. GRABIAS: *Teorie zaburzeń mowy...*

⁴² H. BOROWIEC: *Dziecięce rozumienie świata...*; M. KIELAR-TURSKA: *Mowa dziecka...*

⁴³ H. BOROWIEC: *Dziecięce rozumienie świata...*, s. 78.

⁴⁴ R. JAKOBSON: *Język a inne systemy komunikacji*. Przeł. A. TANALSKA. W: IDEM: *W poszukiwaniu istoty języka*. T. 1..., s. 73–74.

⁴⁵ M. BIAŁECKA-PIKUL: *Narodziny i rozwój refleksji nad myśleniem*. Kraków, Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012, s. 74.

także mają częstą styczność. Wreszcie, nazwy metaforyczne występują w bajkach, w nazwach własnych bohaterów, takich jak Tomcio Paluch czy Dzwoneczek.

W rozważaniach o znaczeniu odwołam się również do wspomnianej koncepcji znaku Peirce'a, popularyzowanej przez Romana Jakobsona, a w szczególności typów relacji łączącej znak z desygnatem, tj. relacji indeksowej, ikonicznej i symbolicznej. Relacja indeksalna między signans a signatum polega na ich rzeczywistej egzystencjalnej przyległości (typowym indeksem jest palec pokazujący przedmiot), relacja ikoniczna jest „zwykłą wspólnotą pewnej cechy”, względnym podobieństwem odczuwanym jako takie przez interpretatora (np. obraz, który widz rozpoznaje jako pejzaż), w relacji symbolicznej signans i signatum są wzajemnie powiązane „bez względu na jakikolwiek rzeczywisty związek”, a przyległość między nimi można nazwać „właściwością przypisaną”⁴⁶, jednocześnie wartość symbolu polega na tym, że „nadaje on racjonalność myślom i zachowaniom, pozwala przewidywać przyszłość”⁴⁷. Peirce'owska koncepcja nie jest prostą klasyfikacją znaków na trzy grupy, zakłada istnienie pewnych dominant w obrębie znaków, z których każdy może być przykładem jednego rodzaju relacji symbolicznej lub ich kombinacji.

Podsumowując tę część rozważań, należy wskazać, że pojęcie znaczenia odgrywa istotną rolę w ocenie leksykalnych kompetencji dziecka i programowaniu ich rozwijania. U dzieci w wieku przedszkolnym możemy mieć do czynienia z różnymi typami błędów semantycznych, jak choćby np. nadmiernym rozszerzaniem czy zawężaniem znaczeń, pomijaniem pewnych aspektów znaczenia, trudnościami w rozumieniu plastycznych relacji między pojęciami czy problemami w przyswajaniu znaczeń o większym stopniu trudności, np. słów abstrakcyjnych, metafor. W tym kontekście istotne jest również uwzględnienie typów relacji między znakiem a desygnatem, wyróżnionych przez Peirce'a, bowiem dookreślenie „znakowej natury” poszczególnych słów, a także innego rodzaju znaków używanych w komunikacji, jak gesty czy obrazy, może przynieść głębszą interpretację zaistniałych u danego dziecka problemów językowych.

Kategorie semantyczne i części mowy

W analizie i rozwijaniu jakościowego słownictwa istotne jest również związane ze znaczeniem pojęcie kategorii semantycznych i części mowy. Początkowo oba pojęcia traktowano jako tożsame, współcześnie są one rozpodabniane⁴⁸.

⁴⁶ R. JAKOBSON: *Język a inne systemy komunikacji...*, s. 63.

⁴⁷ R. JAKOBSON: *Kilka uwag o Peirce'ie...*, s. 58.

⁴⁸ *Encyklopedia języka polskiego*. Red. S. URBAŃCZYK, M. KUĆAŁA. Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum 1991, s. 178.

Obecnie kategoria semantyczna oznacza ogólne pojęcie, które ma swoje wykładniki na poziomie leksykalno-semantycznym, słowotwórczym, gramatycznym, składniowym. Na przykład w obrębie kategorii czasu wykładnikiem leksykalno-semantycznym są rzeczownikowe nazwy dni tygodnia, miesięcy i pór roku, przysłowki: „dziś”, „jutro”, „wczoraj”, „dawno” i in., zaimki: „kiedyś”, wykładnikiem słowotwórczym – np. formant „-ek” w rzeczownikach typu „odpoczynek”, „wypoczynek” (tj. czas, w którym się odpoczywa, wypoczywa), wykładnikiem gramatycznym – fleksyjna kategoria czasu itp. Renata Grzegoryczkova i Bogdan Szymanek odwołują się do kategorii pojęciowych, wyróżnionych wstępnie przez badaczy z kręgu językoznawstwa kognitywnego, które znajdują odzwierciedlenie w strukturze języka, takich jak: przedmiot, substancja, osoba, liczba, istnienie, posiadanie, negacja, właściwość, kolor, kształt, wielkość, podobieństwo, płęć, przestrzeń, czas, pozycja (miejsce), ruch, trasa, proces, zdarzenie, akcja, kauzacja oraz dwie kategorie modalne – możliwość i prawdopodobieństwo. Jednocześnie zaznaczają, że klasyfikacja ta wymaga jeszcze uzupełnienia i uporządkowania, bowiem poszczególne kategorie są wzajemnie hierarchicznie powiązane i implikowane, np. ruch i trasa, przedmiot i substancja. Postulują, aby aparat poznawczy ujawniający się w języku w postaci kategorii miał postać całościowego modelu, a nie rejestru⁴⁹. Kategoria, jako wytwór konceptualnej kategoryzacji, a więc interpretowania świata, została już wspomniana przy omawianiu definicji kognitywnej. Powodem odwołania się do kategorii semantycznej w kontekście rozwijania słownictwa u dzieci jest jej przydatność w przeprowadzeniu uporządkowanej diagnozy rozwoju słownictwa, która ma – oczywiście – znaczenie w praktycznych oddziaływaniach. Operowanie kategoriami, rozumianymi jako aspekty organizujące słownictwo niejako „w poprzek”, służy do sprawdzania i rozwijania tych kategorii, które u danego dziecka nie są w pełni ukształtowane. Jest zatem pomocne w ocenie nierównomiernego rozrostu słownictwa.

Pojęcie części mowy często występuje w pracach o rozwoju leksykalnym dziecka, jak również w pracach analitycznych poświęconych poszczególnym zaburzeniom mowy. Wiadome jest, że dziecko na kolejnych etapach rozwoju osiąga umiejętność dysponowania określonymi częściami mowy. Klasyfikacje części mowy tworzone były przez lingwistów na podstawie kilku kryteriów: semantycznego, fleksyjnego, składniowego⁵⁰. Iwan I. Mieszczaninow podkreślał rolę semantyki, argumentując, że to właśnie znaczenie wyrazu predysponuje go do pełnienia funkcji tego lub innego członu zdania, w związku zaś z daną funkcją składniową wytwarzają się w wyrazie odpowiednie wykładniki formalne⁵¹. Jednocześnie, jak

⁴⁹ R. GRZEGORCZYKOWA, B. SZYMANEK: *Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej*. W: *Współczesny język polski*. Red. J. BARTMIŃSKI. Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2001, s. 473–474.

⁵⁰ S. JODŁOWSKI: *Studia nad częściami mowy*. Warszawa, PWN 1971, s. 113.

⁵¹ I.I. MIESZCZANINOW: *Człeny przedłożenija i czasti rieczci*. Moskwa–Leningrad 1945, s. 5; za: S. JODŁOWSKI: *Studia nad częściami mowy...*, s. 13.

podaje Roman Laskowski, klasyfikacja semantyczna ma swoje oczywiste mankamenty: a) nie obejmuje wszystkich leksemów (dotyczy tylko wyrazów autosemantycznych), b) opiera się na heterogenicznych kryteriach i nie stanowi klasyfikacji rozłącznej, c) opiera się na subiektywnych, nieprecyzyjnych kryteriach, wykluczających możliwość skonstruowania formalnej procedury wyznaczania części mowy⁵². W kontekście omawianego w tym artykule aspektu semantycznego i – co za tym idzie – rozwijania słownictwa konieczne jest szczególne pochylenie się nad klasyfikacją znaczeniową i to na możliwie najbardziej szczegółowym poziomie. Dla teorii i praktyki logopedycznej niewątpliwie ważny jest funkcjonalny podział części mowy na wyrazy autosemantyczne – samodzielnie znaczące, pełnoznaczące, a wśród nich leksemy o funkcji ekspresywnej i symbolicznej, oraz wyrazy synsemantyczne – współznaczące, niepełnoznaczące, a wśród nich leksemy nazywające, wskazujące i szeregujące⁵³. W kolejności – na poszczególne części mowy: rzeczownik, czasownik, przymiotnik, przysłówek, liczebnik, przyimek, zaimek, partykuła, a w ich obrębie na podklasy znaczeniowe, np. czasowniki ruchu w obrębie klasy czasowników, nazwy pospolite i nazwy własne w obrębie rzeczowników. Znaczący w procesie terapeutycznym jest również podział na wyrazy abstrakcyjne i konkretne, określone i nieokreślone, obejmujący „przekrojowo” kilka klas części mowy.

W praktyce logopedycznej obserwujemy zaburzenia w przyswajaniu kolejnych części mowy objawiające się przewagą jednych części mowy i jednocześnie niedoborem pozostałych, jak w alalii i niedokształceniu mowy o typie afazji⁵⁴, jak również zastępowaniem jednych części mowy drugimi, jak w niedosłuchu⁵⁵. Lingwistyczna wiedza o częściach mowy pomaga w interpretacji przyczyn zjawiska i określeniu sposobów na przełamywanie trudności. Ważna w tym aspekcie jest również wiedza na temat słowotwórstwa i morfologii, które jednak nie staną się przedmiotem szczegółowych rozważań w niniejszym artykule.

---

⁵² R. LASKOWSKI: *Zagadnienia ogólne morfologii*. W: R. GRZEGORCZYKOWA, R. LASKOWSKI, H. WRÓBEL: *Gramatyka współczesnego języka polskiego*. Warszawa, Wydaw. Naukowe PWN 1999, s. 54.

⁵³ *Ibidem*, s. 53.

⁵⁴ J. PANASIUK: *Postępowanie logopedyczne w przypadkach alalii i niedokształcenia mowy o typie afazji*. W: *Logopedia. Standardy postępowania logopedycznego. Podręcznik akademicki*. Red. S. GRABIAS, J. PANASIUK, T. WOŹNIAK. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2015, s. 309–346, s. 322.

⁵⁵ E. MUZYKA-FURTAK: *Zaburzenia mowy dzieci niesłyszących – propozycja typologii*. W: *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*. Red. S. GRABIAS, M. KURKOWSKI. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2012, s. 293.

Semantyka wyrażen

Rozwijanie słownictwa, w świetle współczesnych badań językoznawczych, wymaga również uwzględnienia walencji wyrażen, zarówno semantycznej, która zdaje sprawę z sytuacji opisywanej predykatem, jak i syntaktycznej, która zdaje sprawę ze składniowego ukształtowania predykatu (wymaganych pozycji składniowych, sposobu ich formalnego wyrażania za pomocą przypadków, tzw. rekcji predykatu)⁵⁶. Pojęcie walencji, w kontekście zaburzeń mowy, przypomina, że sprawne, normatywne posługiwanie się jednostkami leksykalnymi jest powiązane z umiejętnością łączenia ich, w ramach wspomnianych wymogów semantycznych i syntaktycznych. Wspomniane tu dwa aspekty znaków językowych zostały określone przez Peirce'a, a rozwinięte przez Jakobsona jako wybór dokonywany na podstawie ekwiwalencji, podobieństwa lub różnicy oraz kombinacja, czyli łączenie jednostek językowych w jednostki wyższego stopnia⁵⁷: „Mówiący nie ma zupełnej swobody w wyborze wyrazów: musi wybierać (z wyjątkiem rzadkich wypadków rzeczywistej neologii) z zasobu leksykalnego wspólnego jemu i jego rozmówcy. Także łączliwość jednostek ma swoje ograniczenia”⁵⁸. Stosowanie się do wymogów łączliwości semantycznej w mowie dziecka nie zostało dotąd szczegółowo zbadane i opisane. Dopóki nie istnieją szczegółowe badania na ten temat, zasadne jest przyjęcie perspektywy obserwatora, który zauważa błędne użycia, interpretuje je lingwistycznie i konfrontuje z informacjami dotyczącymi pozostałych sfer rozwoju.

Z pojęciem walencji wiąże się pojęcie ról semantycznych, determinowanych przez sytuacje opisywane przez predykaty, to jest ról: agensa i obiektu (patiensa) przy czynnościach, procesora przy procesach, miejsca przy lokalizacji, czasu przy zdarzeniach rozciągłych w czasie, źródła przy predykatkach typu „dostać”⁵⁹. Badacze rozwoju mowy u dzieci anglojęzycznych stwierdzają, że zanim rozwiną one pełną sprawność gramatyczną, inną niż umiejętność stosowania szyku wyrazów, relacje semantyczne są efektywną drogą wyrażania znaczeń⁶⁰.

Kwestia łączliwości semantycznej jest szczególnie ważna w przypadku zaburzeń semantyczno-pragmatycznych, zespołu Aspergera, autyzmu. Właśnie łączenie słów wbrew wymogom semantycznym staje się między innymi przyczyną tego,

⁵⁶ R. GRZEGORCZYKOWA: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej...*, s. 93.

⁵⁷ R. JAKOBSON: *Język a inne systemy komunikacji...*, s. 68.

⁵⁸ R. JAKOBSON *Dwa aspekty języka i dwa typy zakłóceń afatycznych*. Przeł. L. ZAWADOWSKI. W: IDEM: *W poszukiwaniu istoty języka*. T. 1. Wybór, red. nauk. i wstęp M.R. MAYENOWA. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy 1989, s. 152.

⁵⁹ R. GRZEGORCZYKOWA: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej...*, s. 93.

⁶⁰ K. MOGFORD-BEVAN, J. SADLER: *Semantic and Pragmatic Difficulties or Semantic-Pragmatic Syndrome? Some explanations*. W: *Child Language Disability*. T. 2: *Semantic and Pragmatic Difficulties*. Eds. K. MOGFORD-BEVAN, J. SADLER. Clevedon-Philadelphia-Adelaide, Multilingual Matters LTD 1990, s. 4.

że mowa dzieci dotkniętych tymi zaburzeniami jest odbierana jako dziwaczna i oryginalna.

Z łączeniem wyrazów wiąże się jednocześnie kwestia pojmowania słowa jako jednostki dyskretnej, która wybierana z mentalnego leksykonu w połączeniu z innymi służy do realizowania określonej intencji komunikacyjnej. W tym zakresie również obserwuje się zaburzenia we wspomnianych dysfunkcjach dotyczących w szczególności stopniu sfery semantycznej i pragmatycznej.

Pragmatyka

Perspektywa pragmatyczna w rozwijaniu słownictwa jest szczególnie istotna, bowiem to właśnie użycie języka w odpowiedni sposób warunkuje powodzenie komunikacyjne, więcej – staje się podstawą tworzonych więzi i relacji. Obie te sfery – semantyczna i pragmatyczna – łączą się z sobą w pewnej mierze w podejściach teoretycznych⁶¹, a na pewno w codziennej komunikacji. Mając na względzie perspektywę pragmatyczną, należy ukierunkować rozwój słownictwa na taki tor, aby umożliwić realizowanie różnych funkcji językowych⁶². Obok funkcji istotną rolę odgrywa etykieta językowa, która ma swoje wykładniki między innymi na poziomie leksykalnym i której rozwój zaczyna się już w wieku przedszkolnym. Kolejną płaszczyzną pragmatyki są znaczenia wyrażane niejawnie, co może dotyczyć zarówno zdań, jak i wyrazów. Umiejętności interpretowania znaczeń niejawnych nie nabywa się w pełni w wieku przedszkolnym, jednak w tymże wieku umiejętności te są już w pewnym stopniu rozwijane, a w interpretowaniu wypowiedzi pomagają dzieciom wskazówki kontekstowe, elementy prozodyczne, mimika mówiącego. Jeśli chodzi o zróżnicowanie stylowe, niewątpliwie również ono stanowi element dojrzałej kompetencji językowej, niemniej już w przypadku dzieci przedszkolnych z łatwością zauważa się sytuacje mówienia stylem nazbyt dojrzałym, dorosłym, naukowym, co jest jedną z przesłanek w kierunku pogłębionych badań i obserwacji. Co więcej, właśnie wiek przedszkolny pozwala takie osobliwości łatwiej dostrzec.

Istotnym składnikiem kompetencji semantycznej jest również świadomość metajęzykowa, pojawiająca się po okresach kształtowania: odruchów, spostrze-

⁶¹ R. GRZEGORCZYKOWA: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej...*

⁶² R. GRZEGORCZYKOWA: *Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy*. W: *Funkcje języka i wypowiedzi*. W: „Język a kultura”. T. 4. Red. J. BARTMIŃSKI, R. GRZEGORCZYKOWA. Wrocław, Wiedza o Kulturze 1991, s. 11–28; J. PORAYSKI-POMSTA: *O funkcji terapeutycznej mowy*. W: *Diagnoza i terapia w logopedii. Z prac Towarzystwa Kultury Języka*. T. 7. Red. J. PORAYSKI-POMSTA. Warszawa, Elipsa 2008, s. 13–24.

zeń, pojęć⁶³. Szczegółową analizę w kontekście ontogenezy przedstawił Bogusław Kwarciak, uwzględniając semantykę i morfologię⁶⁴.

Podsumowanie

W skład kompetencji językowej na poziomie semantyczno-leksykalnym wchodzi znajomość fizycznej formy znaku, jego odniesienia do rzeczywistości oraz dysponowanie odpowiednio ustrukturyzowanym pojęciem, czyli właściwym danej społeczności językowo-kulturowej sposobem konceptualizacji jakiegoś fragmentu rzeczywistości. W tym zaś zawiera się wiedza o relacjach między pojęciami, umiejętność ich różnorodnego kategoryzowania, dostrzegania podobieństw (ekwiwalencja), różnic (antonimia) oraz wszystkich relewantnych dla danego pojęcia aspektów (kategorii), którymi mogą być np. wygląd, właściwości, zachowania, miejsce przebywania; rozumienie znaczeń podstawowych i przenośnych. Rozwój pojęć jest procesem, toteż od dzieci w wieku przedszkolnym nie oczekujemy dojrzałej formy pojęć, ale takiej, która pozwala na sprawne funkcjonowanie w rzeczywistości i która daje się łatwo rozbudowywać do formy w pełni dojrzałej. Składową kompetencji semantyczno-leksykalnej są również: odpowiedni zasób jednostek leksykalnych i ich względnie równomierny rozrost, rozumienie i tworzenie konstrukcji słowotwórczych, łączenie jednostek w większe całości i respektowanie zasad łączliwości semantycznej i syntaktycznej, rozumienie i używanie słów we właściwych im rolach semantycznych, umiejętność funkcjonalnego operowania słowami w akcie komunikacji i generowania metajęzykowej refleksji na ich temat. Przedstawione wnioski mają swoje implikacje praktyczne, które zostaną przedstawione w odrębnym artykule.

Bibliografia

- BARTMIŃSKI J.: *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*. W: *Konotacja*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1988, s. 169–183.
- BARTMIŃSKI J.: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2006.

---

⁶³ J. PANASIUK: *Zaburzenia mowy u dzieci chorych neurologicznie – diagnoza i terapia logopedyczna*. W: *Różne aspekty opóźnionego rozwoju mowy*. Red. B. CYL. Katowice, Regionalny Ośrodek Metodyczno-Edukacyjny Metis w Katowicach 2010, s. 60.

⁶⁴ B. KWARCIAK: *Początki i podstawowe mechanizmy świadomości metajęzykowej...*

- BARTMIŃSKI J.: *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*. W: *Językowy obraz świata*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1999/2004, s. 103–120.
- BARTMIŃSKI J., TOKARSKI R.: *Definicja semantyczna: czego i dla kogo? W: O definicjach i definiowaniu*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1993, s. 47–61.
- BIAŁECKA-PIKUL M.: *Narodziny i rozwój refleksji nad myśleniem*. Kraków, Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012.
- BOROWIEC H.: *Dziecięce rozumienie świata*. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2014.
- CHMURA-KLEKOTOWA M.: *Neologizmy słowotwórcze w mowie dzieci*. „Prace Filologiczne” 1971, t. 20, s. 99–235.
- CRYSTAL D.: *Teaching Vocabulary: The Case for Semantic Curriculum*. W: *Child Language Disability. T. 2: Semantic and Pragmatic Difficulties*. Eds. K. MOGFORD-BEVAN, J. SADLER CLEVEDON. Philadelphia–Adelaide, Multilingual Matters LTD 1990, s. 43–58.
- Encyklopedia języka polskiego*. Red. S. URBAŃCZYK, M. KUCAŁA. Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum 1991.
- GRABIAS S.: *Teorie zaburzeń mowy. Perspektywy badań, typologie zaburzeń, procedury postępowania logopedycznego*. W: *Logopedia*. Red. S. GRABIAS, M. KURKOWSKI. *Teoria zaburzeń mowy*. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2012, s. 15–72.
- GRZEGORCZYKOWA R.: *Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy*. W: *Funkcje języka i wypowiedzi*. W: „Język a kultura”. T. 4. Red. J. BARTMIŃSKI, R. GRZEGORCZYKOWA. Wrocław, Wiedza o Kulturze 1991, s. 11–28.
- GRZEGORCZYKOWA R.: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa, Wydaw. Naukowe PWN 2002.
- GRZEGORCZYKOWA R., SZYMANEK B.: *Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej*. W: *Współczesny język polski*. Red. J. BARTMIŃSKI. Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2001, s. 469–484.
- JAKOBSON R.: *Dwa aspekty języka i dwa typy zakłóceń afatycznych*. Przeł. L. ZAWADOWSKI. W: IDEM: *W poszukiwaniu istoty języka*. T. 1. Wybór, red. nauk. i wstęp M.R. MAYENOWA. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy 1989, s. 150–175.
- JAKOBSON R.: *Język a inne systemy komunikacji*. Przeł. A. TANALSKA. W: IDEM: *W poszukiwaniu istoty języka*. T. 1. Wybór, red. nauk. i wstęp M.R. MAYENOWA. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy 1989, s. 59–75.
- JAKOBSON R.: *Kilka uwag o Peirce’ie, poszukiwaczu dróg w nauce o języku*. Przeł. S. AMSTERDAMSKI. W: IDEM: *W poszukiwaniu istoty języka*. T. 1. Wybór, red. nauk. i wstęp M.R. MAYENOWA. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy 1989, s. 51–58.
- JASTRZĘBOWSKA G.: *Podstawy teorii i diagnozy logopedycznej*. Opole, Wydaw. Uniwersytetu Opolskiego 1998.
- JODŁOWSKI S.: *Studia nad częściami mowy*. Warszawa, PWN 1971.
- JURKOWSKI A.: *Ontogeneza mowy i myślenia*. Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1986.
- KIELAR-TURSKA M.: *Mowa dziecka. Słowo i tekst*. W: „Uniwersytet Jagielloński – Rozprawy Habilitacyjne”. T. 161. Kraków, Uniwersytet Jagielloński 1989.
- KIELAR-TURSKA M.: *Rozwój sprawności językowych i komunikacyjnych*. W: *Diagnoza logopedyczna. Podręcznik akademicki*. Red. E. CZAPLEWSKA, S. MILEWSKI. Sopot, Gdańskie Wydaw. Psychologiczne 2012, s. 15–64.
- KRASOWICZ-KUPIS G.: *Rozwój świadomości językowej dziecka. Teoria i praktyka*. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2004.
- KWARCIAK B.: *Początki i podstawowe mechanizmy świadomości metajęzykowej*. W: „Uniwersytet Jagielloński – Rozprawy Habilitacyjne”. T. 289. Kraków, Uniwersytet Jagielloński 1995.

- LANGACKER R.: *Wykłady z gramatyki kognitywnej. Kazimierz nad Wisłą, grudzień 1993*. Red. H. KARDELA. Przeł. J. BEREJ et al. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1995.
- LASKOWSKI R.: *Zagadnienia ogólne morfologii*. W: R. GRZEGORCZYKOWA, R. LASKOWSKI, H. WRÓBEL: *Gramatyka współczesnego języka polskiego*. Warszawa, Wydaw. Naukowe PWN 1999, s. 52–65.
- MIESZCZANINOW I.I.: *Człony przedłożenia i części rieczki*. Moskwa–Leningrad 1945.
- MOGFORD-BEVAN K., SADLER J.: *Semantic and Pragmatic Difficulties or Semantic-Pragmatic Syndrome? Some explanations*. W: *Child Language Disability. T. 2: Semantic and Pragmatic Difficulties*. Eds. K. MOGFORD-BEVAN, J. SADLER. Clevedon–Philadelphia–Adelaide, Multilingual Matters LTD 1990, s. 1–17.
- MUZYKA-FURTAK E.: *Zaburzenia mowy dzieci niesłyszących – propozycja typologii*. W: *Logopedia. Teoria zaburzeń mowy*. Red. S. GRABIAS, M. KURKOWSKI. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2012, s. 285–314.
- NASH H., SLOWLING M.: *Teaching new words to children with poor existing vocabulary knowledge: a controlled evaluation of the definition and context methods*. „International Journal of Language and Communication Disorders” 2006, vol. 41, no. 3, s. 335–354.
- OGDEN C.K., RICHARDS I.A.: *The Meaning of Meaning*. London, Routledge & Kegan Paul 1923.
- PANASIUK J.: *Postępowanie logopedyczne w przypadkach alalii i niedokształcenia mowy o typie afazji*. W: *Logopedia. Standardy postępowania logopedycznego. Podręcznik akademicki*. Red. S. GRABIAS, J. PANASIUK, T. WOŹNIAK. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2015, s. 309–346.
- PANASIUK J.: *Zaburzenia mowy u dzieci chorych neurologicznie – diagnoza i terapia logopedyczna*. W: *Różne aspekty opóźnionego rozwoju mowy*. Red. B. CYL. Katowice, Regionalny Ośrodek Metodyczno-Edukacyjny Metis w Katowicach 2010, s. 30–69.
- PENCE K.L., BOJCZYK K.E., WILLIAMS R.S.: *Assesing vocabulary development*. W: *Assessment in Emergent Literacy*. Ed. K.L. PENCE. San Diego – Oxford – Brisbane, Plural Publishing Inc. 2007, s. 433–480.
- PORAYSKI-POMSTA J.: *O funkcji terapeutycznej mowy*. W: *Diagnoza i terapia w logopedii. Z prac Towarzystwa Kultury Języka. T. 7*. Red. J. PORAYSKI-POMSTA. Warszawa, Elipsa 2008, s. 13–24.
- PORAYSKI-POMSTA J.: *O rozwoju mowy dziecka. Dwa studia*. Warszawa, Elipsa 2015.
- PRZETACZNIKOWA M.: *Rozwój psychiczny dzieci i młodzieży*. W: „Biblioteka Nauczyciela. A: Ogólne Podstawy Wychowania”. Warszawa, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych 1967, s. 105–130.
- SAUSSURE F. DE: *Kurs językoznawstwa ogólnego*. [Przeł. K. KASPRZYK]. Warszawa, PWN 1961.
- SAZON-BRYKAJŁO J.: *Trudności dzieci w posługiwaniu się kodem językowym. Metody terapii*. Kraków, Impuls 2009.
- STYCZEK I.: *Logopedia*. Warszawa, PWN 1983.
- SZUMAN S.: *Rozwój treści słownika dzieci. Zagadnienie i niektóre wyniki badań*. W: *O rozwoju języka i myślenia dziecka*. Red. S. SZUMAN. Warszawa, PWN 1968.
- WIERZBICKA A.: *Lexicography and Conceptual Analysis*. [Przeł. pracownicy Zakładu Gramatyki i Tekstologii Współczesnego Języka Polskiego]. Ann Arbor, Karoma Publishers 1985.
- WIERZBICKA A.: *Semantyka*. Lublin, Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2006.
- ZARĘBINA M.: *Język polski w rozwoju jednostki. Analiza tekstów dzieci. Rozwój semantyczny. Dyskusja nad teorią Chomskiego*. Gdańsk, Glottispol 1994.